

Kapitel

- 4 -

Skimmelån vid Hällekilssättra akvarell av Tord Ljungström.

Laga skifte i Hällekils hemman

Hällekils hemman ligger i Övre Ulleruds socken, Forshaga kommun, Värmlands län. Byns lantliga bebyggelse ligger på östra sidan om Klarälven, längs den slingrande landsvägen och raka cykelbanan mellan bruksorterna Deje och Munkfors. Hemmanets ägor sträcker sig från Klarälven i väster till Västra Örten i öster, från Äckera och Edeby i söder till Bäck och Olsäter i norr. Gårdar och hus ligger glest förutom en viss förtätning där landsvägen korsar cykelbanan. Mellan gårdar och hus ligger öppna fält. Men så här glest har husen inte alltid legat. Hällekils gårdar har skiftats. Laga skifte var en statlig jordreform som beslutades under åren 1848-1852 och genomfördes decennierna därefter. Utifrån dessa bestämmelser beordrades ägarna av fyra gårdar att flytta sina byggnader och bryta ny jord inom hemmanet. Två av gårdarna låg tidigare söder om bäckravinen i norra Hällekil och de två andra gårdarna låg söder om Östanvik, mitt i byn. Tre av dessa gårdar flyttades till Örtenbråten, till hemmanets östligaste gräns vid sjön Västra Örten. En gård flyttades till Bjurtalsängen, mitt i hemmannets skogsområde.

Laga skifte 1848 –1852

En beskrivning av kronoskattehemmanet Hällekil med tillhörande Säterängen

Laga Skifte i Sverige beslutades 1827 och principerna i denna skiftesstadga gällde fram till 1923. Syftet var att slutföra de jordreformer som påbörjats med Storskiftet 1749-1757 och Enskiftet 1803-1827. Äldsta, kända fördelningar av jordbruksmark gjordes av Magnus Eriksson med Solskiftet i Landslagen från 1350.

Det räckte med att en bonde i byn begärde skifte för att skifte skulle genomföras. Fördelen var att bönderna fick sina åkrar samlade på en plats och gården nära den mark som skulle brukas. Laga skifte var troligtvis bra för att kunna bruka jorden rationellt men det måste ha varit ett hårt öde för de människor som tvingades lämna bygemenskapen.

Det ödesdigra beslutet för Hällekils hemman tillkännagavs söndagen den 3 september år 1848 då Konungens befallningshavares förordning utgick som ett påbud från predikstolen i Övre Ulleruds kyrka. Delägarna inom Hällekils hemman kallades till ett första möte den 22 september samma år för verkställande av Laga skifte. Vid förrättningen inställde sig de flesta hemmansägarna och även ombud för gränsgrannar inom Bäcks och Hällekilstorps hemman. Två gode män hade också kallats. En första förfrågan på dagordningen gällde om någon karta fanns att tillgå. En karta över inägorna uppvisades. Den var upprättad och fastställd den 2 december 1807. Utifrån den skulle de nya skiftena fördelas mellan jordägarna inom hemmanet.

Hemskogen, Återvändsskogen

1807 hade en karta upprättats över den så kallade Hemskogen eller Återvändsskogen som vid denna tid inte varit skiftad. En karta från åren 1773-1780 hade upprättats men utan att marken blivit fördelad mellan jordägarna. Hemskogen var således en samfälld tillhörighet till Hällekils hemman.

Hemskogen låg väster om sjön Gräsmangen nära Ransäters socken och gränsade i norr till Olsäters utskog, i väster till Bäcks utskog och i söder till Norra Åstorps utskog. Vid Laga skifte blev detta område, liksom hemmanet i övrigt, skiftat mellan jordägarna. 1870 såldes Hemskogen inom Hällekils hemman till ägarna av Brattfors, Östanås och Mölnbacka bruk. Vid slutet av 1800-talet förvärvades den av dåvarande AB Mölnbacka-Trysil.

Hällekils hemmans utägor

Fram till Laga skifte fanns ett flertal mindre åkrar och ängar inom Hemskogen, så kallade *utägor*. Anledning till detta var att Bäcks och Hällekilstorps hemman samt hemmanen kring Butorp låg under Hällekils hemman vid slutet av 1600-talet. Många ängar och brukningsdelar kom att ligga kvar utanför de egna hemmansgränserna även efter Laga skifte. Exempel på utägor är Mossängen som ligger inom Bäcks hemman och fortfarande tillhör Hällekil. Omarronderingar och byten av mark gjordes. Österbråten och Fisktjärnsängen vid Fisktjärn tillhörde tidigare Bäck och Hällekilstorps hemman. Vid tidigare skiften gjordes överenskommelse om att de båda hemmanen fick överta en motsvarande areal i närheten av Tarsjön som på den tiden låg inom Hällekils hemman.

En liknande överenskommelse träffades mellan norra Butorps jordägare angående utägan Latåsen, en äng inom Hällekils hemman som ligger nordost om Långtjärn som tidigare hade tillhört norra Butorp. Denna äng kom att bytas mot en annan äng vid Smackhålan, intill rågången mot norra Butorp.

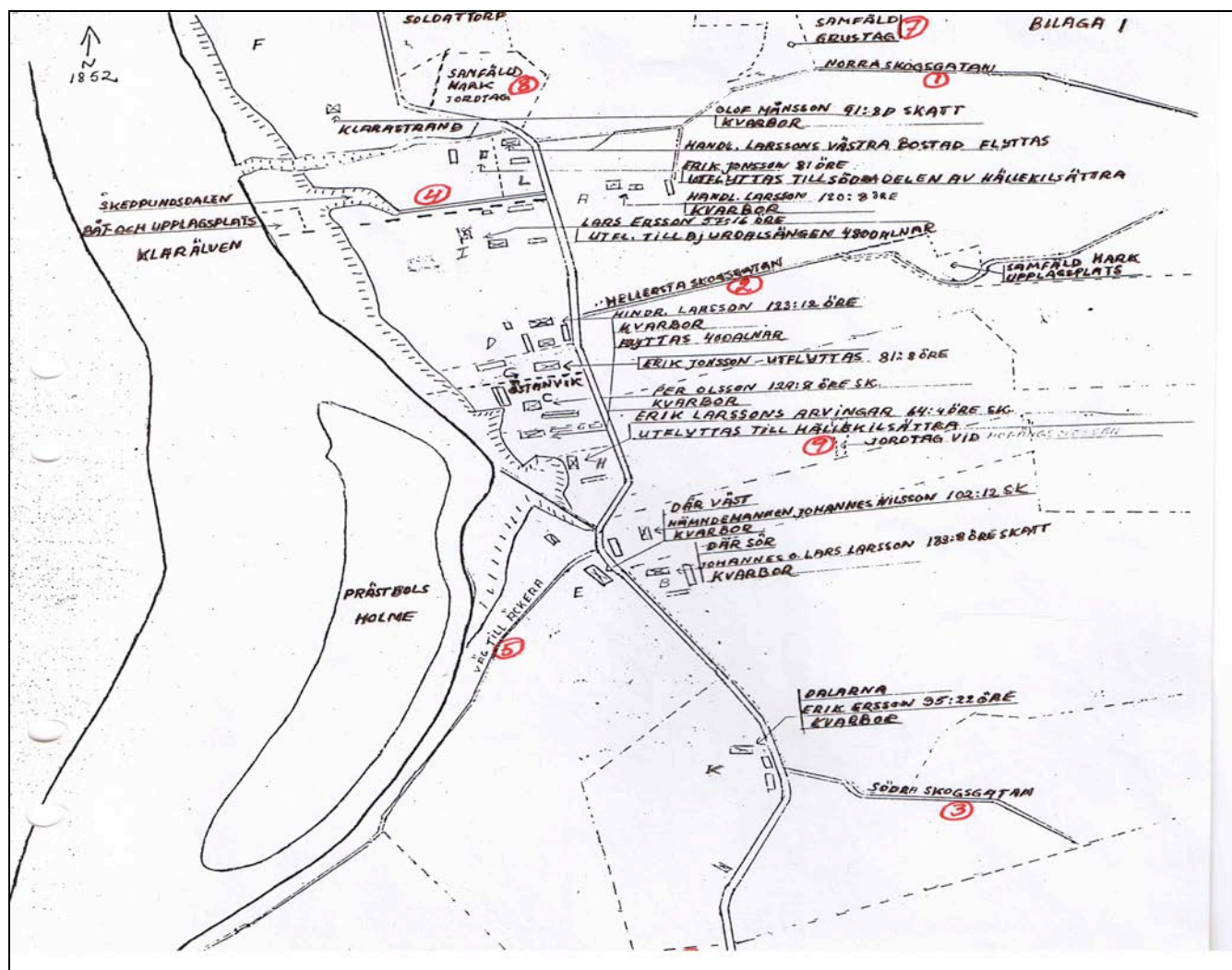
Den brukade jorden var vid denna tid svårt splittrad mellan jordägarna. Av en hemmanskarta från 1806 framgår att varje hemmansdel kunde vara delad på upp till 15 brukningsenheter. Vissa områden kunde även ligga under ett sambruk mellan en eller flera hemmansdelar. Den samägda åkern Hopänga är exempel på detta. Hopänga benämns några åkrar intill skogen vid stora mossen i Hällekil.

Vid tiden före Laga skifte bedömdes gårdarna i Hällekil ligga alltför tätt, åkrarna var för små medan folkmängden växte. Syftet med skiftningen var att både de utflyttade och kvarboende skulle få färre brukningsdelar och rättvis fördelning av jordmån mellan jordägarna. För att få en ändring på detta missförhållande bedömdes det nödvändigt att flytta ut fyra av byns tolv gårdar. Vid beslut om vilka jordägare som skulle flyttas ut tog skiftesmännen hänsyn till gårdarnas byggnader och värde. Erik Jonssons, Erik Larssons, Olof Jonssons och Lars Erssons fastigheter bedömdes vara sämre och kom av denna anledning att bli de gårdar som skulle flyttas ut ur byn.

Flyttningen av dessa fyra gårdar måste ha varit ett omfångsrikt företag att genomföra. Mangårdsbyggnaderna var av olika storlek. Alla hade kök, ett antal rum och kanske en förstuga. Bostadshusen var vanligen uppförda i två våningar med tak av näver och torv. Till varje enskild gård hörde brygghus, visthusbod, välvd jordkällare, stallbyggnad och logebyggnad, får-, svin- och avträdeshus, badstuga, klensmedja och vattenbrunn. För de gårdar som skulle flyttas gällde att allt skulle monteras ner och fraktas till nya tomtplatsen för att där byggas upp på nytt. Som exempel kan nämnas att flyttningen av Erik Jonssons gård var kostnadsberäknat till runt 500 riksdaler banko eller ca 45000 svenska kronor år 2000.

(<http://www.historia.se/indexprisjamforelse.html>)

Kvarboende och utskiftade

Skiftning av gårdar i Hällekil vid Laga Skifte 1848-52.

Tre av byns tolv hemmansdelar flyttas till Sätterängen vid Skimmelåns utlopp i Västra Örten.

Förutom ett antal mindre ängar tillhörde Säterängen Hällekils hemman. Säterängen ligger längst i öster, med ängsmark längs båda sidor om Skimmelån som utmynnar i Västra Örten vid Hällekilssätern. Detta område var liksom andra jordägor uppdelade på ett antal ägandelotter. Inom den södra delen av Säterängen blev ett område utstakat för tre av de utflyttningskyldiga gårdarna. Var och en fick ny mark i förhållande till sitt skattetal.

Se Karta över Sätterängen efter Laga Skifte, 1848-52.

- Erik Jonsson var en av de större jordägarna. Han ägde två gårdar i Hällekil. Han bodde på den gården som låg söder om Östanvik. Denna gård flyttades till Örtenbråten.
- Den gård som låg söder om bäckravinen i norra Hällekil, flyttades till södra Sätterängen (G), ett område i norra Sätterängen, som blev avstyckat till den nuvarande fastigheten Örtenbråten.

- Olof Jonsson hade ingen mark i Hällekil men han hade sin bostad gemensamt med Erik Larssons sterbhus. Han fick mark vid Sätterängen, söder om Erik Larssons sterbhus (H). Marken ägdes gemensamt med Erik Jonsson (G och L) (kanske var de bröder – kanske kusiner).
- Erik Larssons sterbhus flyttades från gården söder om Östanvik till marker norr om Erik Jonssons vid Sätterängen.

Avstycka jord och ändå ha den kvar...

Den norra delen av Sätterängen, från Sågbråtens ägor i norr till Erik Larssons sterbhus i söder, delades markerna upp mellan de övriga hemmansdelarna i Hällekil. Område var före Laga skifte splittrat på ett flertal mindre ägandelotter. Efter skiftet kom dessa marker att anslutas till hemmansdelarna i Hällekil, eftersom skogsskiftena sträckte sig från Hällekil till Säterängen. De bönder som inte skiftas ut från Hällekil kom på så sätt ändå att bli ägare av de största arealerna i Säterängen.

En hemmansdel flyttades till Bjurdalsängen, norr om Fisktjärn och öster om Tarsjön

- Lars Erssons ägde gården i Hällekil som låg söder om bäckravinen i norra Hällekil, söder om Skeppundsdalen. Gården revs, flyttades och återuppfördes vid Bjurdalsängen, nordväst om Fisktjärn och öster om Tarsjön.

Kompensation till utflyttade

Vid ägodelningsrättens besiktning av åkrarna i Säterängen i Hällekilssättern och i Bjurdalsängen ansågs markerna vara så dåliga att de nya brukarna inte skulle kunna få full avkastning. Man fann därför skäligt att ägarna under de två första åren skulle *"erhålla 1/2 tunna havre för varje tunnland tilldelad åkerareal, varmed de kvarboende blevo ålagda att bistå i förhållande till sina skattetal"*. Även vid husflyttningen var alla delägare inom hemmanet skyldiga att bidra de utflyttade med dagsverken och transporter, allt i förhållande till sitt skattetal, det vill säga, till sin andel i hemmanet. *"Dock skall den utflyttningskyldige tillsäga tre dagar innan dess"*. Allt skulle vara verkställt inom två år efter tillträdesdagen.

Säterbruk

Eftersom inägorna efter Laga skifte inte längre var så splittrade kunde jordbruk bedrivas i Hällekilssättra. Men Skimmelån gick i tvära krökar och vid häftig nederbörd var det ofta svåra översvämningar. Det hjälpte inte att jorden var bördig. Vattnet gav skador på både vår- och höstkörd. Tillgången på betesmarker var däremot omfattande. Hemägorna saknade nästan helt betesmarker. De kvarboende bönderna i byn var i stort behov av sommarbete. På

så sätt kom säterbruk att växa fram i Hällekilssättra. Det kom att bli två av de större utflyttade gårdsenheterna som brukades som sätrar. Arealen med beteckningen D på skifteskartan ägdes av Jan Hindrik Persson. Han förvärvade gården efter sin farbror Hindrik Larsson år 1867. Förutom en del nyodlingar i Hällekilssättra byggde han här upp en sätergård. Den bestod av en säterstuga med öppen spis och sovplats samt utrustning för mjölkhanteringen. Förutom detta byggdes behövliga uthus såsom lador och stallbyggnader. Jan Perssättra fick namnet efter sin grundare.

Enligt köpebrev av den 23 januari 1913 säljer dåvarande ägaren Lars Johan Jansson sin del av Sätterängen Jan Perssättra, med mark och byggnader till Robert Jansson i Örtenbråten. Därefter kom säterlivet att tillhöra det förgångna i dessa domäner. Själva säterstugan stod kvar tills början av 1940-talet, då den dåvarande ägaren rev och fraktade bort husresterna.

Johannes Larsson, Där Sör i Hällekil, hade också sin skogsmark i anslutning till Sätterängen. Vid Laga skifte fick han sig tilldelat det största området med åker och skogsmark på båda sidor om Skimmelån. Fram till år 1907 bedrevs det säterbruk där. Den sista säterkullan på Olle Johanssonssättra var Maja Johansson i Skuggen, Hällekil.

En tredje markägare vars skogsmark sträckte sig fram till Sätterängen var dåvarande ägaren till Östanvik, Per Olsson. Detta skifte hade sitt läge mellan Jan Persson och Olle Johanssons sätrar. Eftersom denna del var av mindre format torde ingen säter varit anlagd på detta område. Övriga hemmansdelar var ägare till nuvarande Klarastrand i Hällekil som fick sitt område utstakat på båda sidor om Skimmelån fram till Sågbråtens inägor i norr.

Nämndemannen Johannes Nilssons fastighet på hemmanskartan (E) blev tilldelad den branta nordsidan av Gullhättekullen och en större ängsmark norr därom, samt ett mindre område åker på båda sidor om ett större dike, som mynnar ut från öster till Skimmelån (se hemmanskartan F).

Erik Ersson, Dalarna i Hällekil med fastigheten (K) fick den del av Sätterängen som kom att ligga längst i norr av alla ängslotterna och på båda sidor det dike som tidigare nämnts.

Före 1853 står M G Myrman, Hällekil som ägare till handlare Larssons hemmansdel vid Hellekils herresäte. Vid överlåtelsen till Larsson behöll Myrman 20 öre skatträtt inom hemmanet. Denna andel var helt utan byggnader. Han fick sig tilldelat ett mindre skifte i förhållande till sin skatträtt. Det låg närmast Butorps ägor med beteckningen (M). Det bestod både av skog och åkermark.

Enligt tidigare plan skulle även handlare Larsson, på Hellekils herresäte, senare Hällekils vårdhem och kommunen, erhålla ett skifte på den nordöstra delen av Sätterängen, men då han erhållit ett större ängsskifte på sin skogsmark vid nordöstra sidan av Fisktjärn eller de s.k. Näsbråtarna, ansågs han ha fått sin fullständiga andel av ängsmark. Han kom därför inte att bli tilldelad något skifte i Sätterängen.

Gösta Eriksson där väst och Enar Johansson "Där Sör"

Mark och vatten för gemensamt nyttjande

Mellan delägarna inom hemmanet upprättades en förening i samband med Laga skifte. I hemmansföreningen beslöts om undantag eller gemensamt nyttjande av mark och vatten. Det kunde gälla jord- och grustäckter samt vägar inom hemmanet. Beslut togs om rätt till fisket vid Västra Örten och alla tjärnarna inom hemskogen och med Skimmelån i hela dess sträckning genom Sätterängen.

Fisket i Gräsmangen och Barbrotjärn vid utskogen är också en samfälld tillhörighet till alla hemmansdelarna i Hällekil. Det är också upplagsplatser för kol, ved och virke, som är undantagna vid Klarälven och vid mellersta och norra skogsgatorna i Hällekil.

De delägare som från östra delen av hemskogen skulle frakta ut sitt kol var i behov av en upplagsplats vid Västra Örten. Vid Hällekilssättern upprättades en samfälld plats för detta. Skogsterrängen där medgav inte större last än en halv stega kol per fora. Härifrån kunde, efter omlastning och vid gott sjöföre, fraktas två stegar per fora. Lasten skulle därifrån gå till järnbruket i Mölnbacka. Av detta kommer att *"en plats, för detta ändamål, blev utstakad vid Skimmelåns utlopp i Västra Örten jämte ett båt- och fiskeläge"*, på samma ställe.

Utöver denna förening var delägarna överens om: *"Var och ens rättighet att fritt färdas över andras skiften, vare sig skogsmark eller inägor där sådant ej annorlunda kan undvikas, utan ersättning därför i frågakommer, dock med skyldighet att skada och ohägn undvikas vid äventyr att eljest ersätta den förlust som ägare kan lida"*.

Övrigt om Hällekilshemman

Kartor

Gamla kartor kommer att förvaras tillsammans med andra gårdshandlingar i Övre Ulleruds hembygdsgårds arkiv och Värmlandsarkiv, Karlstad.

- Ägobeskrivningar från 1757 och 1806

- Laga skifte år 1848 - 1853

- Ägandekarta från 1852

Hällekil före skiftet

Antal gårdar före Laga skifte var 12 hemmansdelar.

Den tätaste husgruppen låg vid nuvarande Östanvik, en annan grupp låg vid norra ravinen mot älven, Skeppunds dalen. En tredje grupp av byggnade låg förr, liksom nu, vid nuvarande Klarälvbanans korsning med vägen samt ytterligare en vid gården Dalarna längst i söder. (Se karta.)

Gårdar som flyttats ut ur byn vid skiftet

Erik Jonsson, Erik Larsson, Lars Ersson och Olof Jonsson. Efter skiftet var det endast 7 gårdar inom byns område (en av hemmansägarna hade inga byggnader). Gårdarna i byn som inte berördes av skiftet behöll samma läge och markerna från de utflyttade fördelades mellan dem.

Östra gårdarna, Örtenbråten och Hällekilssäterna

Östra gårdarna utgörs av Örtenbråten och Hällekilssäterna. De har samma läge nu som före skiftet. Antalet gårdar före skiftet var två i Örtenbråten och tre i Hällekilssäterna. De båda gårdarna i Örtenbråten kallades "Där Öst" och "Där Väst". Hällekilssäternas gårdar benämndes "Norra Hällekilssäterna" samt "Mellersta" och "Södra".

Av ruiner efter torpställen finns 14 husgrunder i Hällekilssäterna och i en i Örtenbråten.

Nämns kan att i Örtenbråten har tillkommit ett stort antal sommarstugor, byggda under senare delen av 1900-talet.

Uppgifter är hämtade ur de handlingar och den karta, som upprättades vid Laga skifte åren 1848-52. De finns tills vidare förvarade hos undertecknad.

Hällekil 1:35 den 20 april 1991

Vidar Janson

Texten bearbetad av Maria Lindquist 2008